

«Актуальні питання у сучасній науці (Серія «Педагогіка», Серія «Право», Серія Економіка», Серія «Державне управління», Серія «Техніка», Серія «Історія та археологія»)»: журнал. 2024. № 10(28) 2024. С. 1134.

Свідоцтво про державну реєстрацію Серія Серія КВ № 25116-15056Р.

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України 10.10.2022 № 894 журналу присвоєні категорії "Б" із права (спеціальність - 081 Право), економіки (спеціальність - 076 Підприємництво та торгівля), педагогіки (спеціальність - 014 Середня освіта) та державного управління (спеціальність - 281 Публічне управління та адміністрування).

Згідно наказу Міністерства освіти і науки України від 20.02.2023 № 185 журналу присвоєно категорію "Б" із історії та археології (спеціальність - 032 Історія та археологія)

Рекомендовано до друку Президією Всеукраїнської Асамблеї докторів наук з державного управління (Рішення від 11.10.2024, № 8/10-24).

Журнал видається за підтримки Інституту філософії та соціології Національної Академії Наук Азербайджану (Баку, Азербайджан), Міждержавної сілльді інженерів консультантів, громадської організації «Християнська академія педагогічних наук України» та громадської організації «Всеукраїнська асоціація педагогів і психологів з духовно-морального виховання».

Журнал публікує оригінальні дослідницькі та оглядові розвідки з теоретичних та прикладних аспектів державного управління, права, економіки, історії, педагогіки, техніки для їх інтеграції у європейський, світовий науковий простір. Цільова аудиторія: науковці, працівники вищих навчальних закладів та наукових інституцій, здобувачі вищої освіти, а, також фахівці тематики журналу.

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus (IC), міжнародної пошукової системи Google Scholar та до міжнародної наукометричної бази даних Research Bible.

Головний редактор: Дацій Олександр Іванович - доктор економічних наук, професор, Заслужений працівник освіти України, завідувач кафедри фінансів, банківської та страхової справи Міжрегіональної академії управління персоналом (Київ, Україна)

Редакційна колегія:

- Балабасва (Дорошенко) Катерина Вікторівна - кандидат технічних наук, доцент кафедри авіаційних двигунів Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Бельська Тетяна Валентинівна - доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри менеджменту Інституту підготовки кадрів державної служби зайнятості (Київ, Україна)
- Будник Вікторія Анатоліївна - кандидат економічних наук, професор, професор кафедри бізнес-логістики та транспортних технологій Державного університету інфраструктури та технологій (Київ, Україна)
- Гбур Зоряна Володимирівна - доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри управління охороною здоров'я та публічного адміністрування Національного університету охорони здоров'я України імені П.Л.Шупика (Київ, Україна)
- Герасименко Юлія Сергіївна - доктор економічних наук, доцент, професор кафедри педагогіки, психології та менеджменту Білоцерківського інституту неперервної професійної освіти Державного закладу вищої освіти «Університет менеджменту освіти» Національної академії педагогічних наук України (Біла Церква, Україна)
- Дегтяр Олег Андрійович — доктор наук з державного управління, доцент, доцент кафедри менеджменту і адміністрування Харківського національного університету міського господарства ім. О. М. Бекетова (Харків, Україна)
- Закієв Іслам Муса-Оғли - старший науковий співробітник кафедри підтримання льотної придатності авіаційної техніки Національного авіаційного університету (Київ, Україна)
- Заячківська Оксана Василівна - кандидат економічних наук, доцент кафедри фінансів та економічної безпеки Національного університету водного господарства та природокористування (Рівне, Україна)
- Іванченко Євгенія Вікторівна — кандидат технічних наук, доцент, професор кафедри безпеки інформаційних технологій Національного авіаційного університету (Київ, Україна)

УДК 94:316.35

[https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-10\(28\)-1079-1086](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-10(28)-1079-1086)

Лисоконь Ілля Олександрович доктор філософії (PhD) з освітніх, педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи, помічник ректора з перспективного розвитку, Криворізький державний педагогічний університет, пр. Університетський, 54, м. Кривий Ріг, 50086, <https://orcid.org/0000-0002-1722-1825>

КОНЦЕПТ «ВОРОГ НАРОДУ» В РАДЯНСЬКОМУ СОЮЗІ ТА ФОРМУВАННЯ НОВОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ГРУПИ

Анотація. У статті визначено аспекти масовості інтелігенції серед ворогів народу через походження, якісну освіту, участь у політичному житті, поширення національних ідей серед селянства тощо; змодельовано власне бачення соціальної стратифікації населення Радянського Союзу враховуючи специфічну локалізовану соціальну групу «ворог народу»; охарактеризовано поняття «соціальне» як особливий аспект суспільних відносин, що виникає у процесі спільної діяльності індивідів і соціальних спільностей у конкретно-історичних умовах, проявляється у ставленні одне до одного; проаналізовано формування соціальної групи «ворог народу» засобами мовознавства, а саме визначено основні образи ворогів як буржуй, дрібнобуржуазні елементи, класової ворог, куркулі, націоналіст, непман, петлюрівці та священники.

Розуміння поняття «ворог народу» в Радянському Союзі стає специфічним, оскільки сам по собі образ є ідеологічним засобом, який мав на меті пришвидшити соціальну стратифікацію населення та допомогти партійній номенклатурі визначити прихильників та противників режиму. Реалізація концепту «свій – чужий» в таких умовах реалізовувалася виключно для прихильників системи, а противники маргіналізувалися для суспільства або ставали декласованими елементами, які втрачали свої соціальні зв'язки з попередньою соціальною групою. Водночас, зростання чисельності декласованих елементів, до яких належали вороги народу, спричиняють суспільно-політичні та соціально-економічні кризи через зростання безробіття, збій у суспільній ієрархії верств локалізованого населення.

Формування соціальної групи «ворог народу» в СРСР залежало від спрямування соціальних трансформацій. Основна мета, цих трансформацій була розпад колишніх та утворення нових соціальних зв'язків у суспільстві на основі втрата особистістю належності до певної соціальної групи, зміни суспільних форм власності (збільшення кількості об'єктів державної форми власності і зменшення кількості приватної), оновлення соціальної структури в

політичних цілях, підвищення соціального престижу освіти як інструменту ідеології, поява нових соціальних вертикалей. Загалом поява нової соціальної групи «ворог народу» дала лише тимчасовий позитивний ефект, оскільки її представники залишалися вірними прихильниками антибільшовицьких ідей і продовжували їх пропагувати навіть в засланні.

Ключові слова: абстрактний ворог, ворог народу, політичний режим, Радянський Союз, соціальна група, соціальна стратифікація, тоталітаризм.

Lysokon Illia Oleksandrovykh Doctor of Philosophy (PhD) in Education and Pedagogy, Senior Lecturer at the Department of Social Pedagogy and Social Work, Assistant to the Rector for Perspective Development, Kryvyi Rih State Pedagogical University, 54 Universytetskyi Ave., <https://orcid.org/0000-0002-1722-1825>

THE CONCEPT OF «ENEMY OF THE PEOPLE» IN THE SOVIET UNION AND THE FORMATION OF A NEW SOCIAL GROUP

Abstract. The article identifies aspects of the mass of intellectuals among the enemies of the people due to their origin, quality education, participation in political life, spread of national ideas among the peasantry, etc.; the author models his own vision of the social stratification of the population of the Soviet Union, taking into account the specific localised social group «enemy of the people»; The author characterises the concept of ‘social’ as a special aspect of social relations that arises in the process of joint activity of individuals and social communities in specific historical conditions and manifests itself in relation to each other; analyses the formation of the social group ‘enemy of the people’ by means of linguistics, namely, identifies the main images of enemies as bourgeois, petty-bourgeois elements, class enemy, kulaks, nationalist, Petliurists and priests.

The understanding of the concept of «enemy of the people» in the Soviet Union becomes specific, as the image itself is an ideological tool that was intended to accelerate the social stratification of the population and help the party nomenclature identify supporters and opponents of the regime.

In such conditions, the concept of «friend or foe» was implemented exclusively for supporters of the system, while opponents were marginalised by society or became declassée elements who lost their social ties with the previous social group. At the same time, the growing number of declassée’s, which included enemies of the people, caused socio-political and socio-economic crises due to rising unemployment and a breakdown in the social hierarchy of localised population groups.

The formation of the social group ‘enemy of the people’ in the USSR depended on the direction of social transformations. The main goal of these transformations was the disintegration of the old and the formation of new social ties in society on the basis of the loss of an individual's membership in a particular social group, changes in social forms of ownership (an increase in the number of state-

owned objects and a decrease in the number of private ones), renewal of the social structure for political purposes, increasing the social prestige of education as an ideological tool, and the emergence of new social verticals. In general, the emergence of the new social group 'enemy of the people' had only a temporary positive effect, as its representatives remained loyal supporters of anti-Bolshevik ideas and continued to promote them even in exile.

Keywords: abstract enemy, enemy of the people, political regime, Soviet Union, social group, social stratification, totalitarianism.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку людства важко уявити виокремлення нової соціальної групи без чіткого уявлення певної спільної риси. Нині соціальна стратифікація населення дещо призупинилась, але водночас постійно формуються нові соціальні групи. Основними критеріями для формування нових соціальних груп є дотичні моменти – політичні погляди, расова приналежність, релігійні погляди, робота, сексуальні уподобання, територія тощо. Однак перелічені спільні риси є характерними саме для кінця ХХ ст. – початку ХХІ ст. Безпосередньо у ХХ ст., як столітті війн та глобальних змін, формування нової соціальної групи відбувалося одночасно більш хаотично.

В таких умовах з'явилося нове локалізоване розуміння поняття «ворог народу». Концептуально дане поняття не було новим для гуманітарних, соціальних або поведінкових наук, але формування образу «ворог народу» в Радянському Союзі додає йому нового забарвлення та певним чином утворює новий соціальний феномен.

Мета статті полягає у виявленні особливостей процесу становлення локалізованої соціальної групи ворог народу в СРСР.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Стан наукового розроблення проблематики варто розподілити наступним чином: публікації загального характеру щодо формування образу «ворог народу»; наукові доробки вітчизняних та закордонних науковців щодо образу «ворог народу» в Радянському Союзі та соціальної стратифікації населення. До останніх можна віднести праці таких дослідників як Гриневич В., Кондратенко Н. Коць Т., Рафальська Т., Романець Н., Снайдер Т., Стародубець Г., Тронько П., Шляхтич Р. тощо. Отже, можна стверджувати про зацікавленість до тематики формування образу «ворог народу» в Радянському Союзі як інструменту тоталітаризму та боротьби з противником системи, а також формування окремої локалізованої соціальної групи.

Виклад основного матеріалу. Ворог народу, як ідея та образ, у Радянському Союзі був сформований за часів Сталінських репресій. Основна мета його створення полягала у виправданні використання тоталітарних методів керівництва та спробі соціальної мобілізації населення проти осіб, які заважали побудові соціалізму. Такий хід речей фактично призвів до соціально-

політичної кризи в СРСР, оскільки основна маса ворогів народу була представниками інтелігенції або партійною елітою.

Масовість інтелігенції в соціальній групі ворогів народу можна пояснити їх походженням, освітою, громадською та політичною позицією. Інтелігенція була представлена вчителями, лікарями, науковцями, філософами, громадськими та політичними діячами. Переважна більшість з яких мала благородне походження, отримали якісну вищу освіту в провідних європейських університетах або університетах, які знаходились на українських землях, брали участь у політичному житті, відвідували вистави та театри, забезпечували поширення національних ідей серед селянства тощо. Нині таких представників інтелігенції ми б назвали провайдерами змін або лідерами громадської думки.

В умовах розгортання радянської влади пришвидшеними темпами відбувається зміна соціальної парадигми (від благодійності та соціального патронажу до соціальної допомоги від комуністичної партії), що фактично призвело до згортання громадської думки. Функціонування громадських організацій було обмежене, діяли лише ідеологічно правильні радянські більшовицькі організації. За таких умов інтелігенція, як соціальна група, вільних освічених людей почала втрачати свої позиції, а спроби протистояти радянській владі призводили до арештів, заслання та отримання статусу «ворог народу».

Таким чином держава стає основним суб'єктом соціальної роботи, а реалізація соціального зменшується через відсутність спільної взаємодії та домінування виключно номенклатурних одиниць одного політичного режиму. Під соціальним варто розуміти «особливий аспект суспільних відносин, що виникає у процесі спільної діяльності індивідів і соціальних спільностей у конкретно-історичних умовах, проявляється у ставленні одне до одного, до свого становища в суспільстві, до явищ і процесів суспільного життя» [4, с. 9].

Якщо брати ідею боротьби з ворогами народу, то вона мала суто політичний характер. Статус ворога народу дозволяв ідентифікувати радянській владі політичних опонентів та прибічників, що фактично сформувало ідеологему «свій – чужий». Не можна оминати увагою й соціальний контекст цього образу, оскільки для побудови класової держави необхідно визначити такі класи і їх представників.

На думку Г. Стародубець образ ворога народу це «штучно сформована ідеологема використовувалася комуно-більшовицькою владою як один з інструментів формування віртуального ідеологічного конструкту з метою трансформації його у реальне соціальне середовище» [8, с. 90]. Погоджуємось з позицією дослідниці, оскільки в даному випадку конструювання соціального корелювалося з поточним соціально-політичним вектором діяльності комуністичної партії.

Загалом створення та функціонування образу «ворога народу» можливе виключно в тоталітарних політичних режимах, оскільки вони зорієнтовані на соціальну мобілізацію населення та пошук спільного ворога, який заважає державі та її народу розвиватись, що фактично тримає всіх в постійному стресі [8, с. 90].

Постійний стрес та використання засобів примусу підтримує тоталітарний політичний режим. Так, Т. Снайдер у праці «Криваві землі. Європа між Гітлером і Сталіним» [7] здійснює спробу порівняння тоталітарних політичних режимів у Радянському Союзі та Третьому рейху порівнюючи не лише режими, а й їх очільників.

Виокремлення ворогів народу в соціальну групу простежується і в літературі. Так, мовознавиця Т. Коць у своїй праці «Ціннісні орієнтири доби тоталітаризму в мові періодичних видань 30-50-х років ХХ ст.» на нашу думку актуалізували декілька дотичних питань до образу «ворог народу». По-перше, вона приходиться до висновку, що мовні конструкції, які стосуються національної самоідентифікації та збереження традицій за радянської доби отримують «негативної оцінки» [3, с. 94]. Не дивлячись на активну реалізацію політики коренізації, яка полягала в залученні місцевого (корінного) населення до управління справами на місцевому рівні провідною залишалася ідея пошуку серед національних меншин активних громадських та політичних діячів. Такий пошук був необхідний для подальшого придушення антирадянських ідей. Загалом національне питання в Радянському Союзі було другорядним, а політика коренізації скоріше була інструментом пошуку антирадянських елементів, які потім ставала ворогами народу.

По-друге, за результатами аналізу засобів масової інформації та літератури за часів керівництва Й. Сталіна активного вжитку набули поняття «буржуазний націоналіст», «буржуй», «дрібнобуржуазні елементи», «класової ворог», «куркуль», «націоналіст» тощо, які фактично передують отримання по життєвого статусу «ворог народу» [3, с. 94-95].

До схожого висновку доходить науковець В. Гриневич, який аналізуючи політичні карикатури поч. 30-х рр. ХХ ст. виділяє наступні образи ворогів «куркулі», «націоналісти», «непман», «петлюрівці» та «священники» у сатиричних журналах [1, с. 109]. Зазначені вище поняття не виокремились в окремі соціальні групи, що свідчить про суто політичний характер їх застосування. Вважаємо, що їх поширення було необхідним для виправдання функціонування тоталітарної машини боротьби з незгодними.

Н. Кондратенко вважає, що поняття «ворог» представлено «в межах концептуальної опозиції «свій» - «чужий» як базової для політичного дискурсу» [2, с. 360]. Разом із тим, дослідниця визначає, що дана опозиція я цілком закономірною для дискурсу, який функціонує за рахунок конфлікту і конфлікт є природним станом [2, с. 361-362].

На нашу думку представлення ворога народу такому концепті загалом виглядає закономірно, оскільки ідеологічно забарвленій літературі використання емоційно-експресивного значення мовної одиниці можна корелювати в залежності від ідейних та ідеологічних потреб. Тому, ворог народу в радянській літературі розглядається з позиції негативного персонажу.

Надалі графічно зобразимо власне бачення соціальної стратифікації населення Радянського Союзу (Рис. 1). Запропонована соціальна стратифікація населення виглядає пірамідално, оскільки відображає позиції окремих соціальних груп зверху вниз. Провідна роль в СРСР належала вищому партійному керівництву (Рада Народних Комісарів, Центральний комітет КПСС, Рада Міністрів тощо). Далі знаходиться партійна та політична номенклатура, які представлені працівниками міністерств, обласних та міських комітетів партії, всесоюзним та республіканськими представництвами ВЛКСМ. Радянська інтелігенція є цілком закономірним прошарком людей, які займаються ідеологічно правильною науковою, творчою, викладацької діяльністю та підтримують партійний політичний курс. Далі йдуть найбільш масові соціальні групи – робітничий клас та селянство, які підґрунтям для створення СРСР та складала основу його суспільства. Найнижчими соціальними групами, на нашу думку, в радянську добу були в'язні та вороги народу.

Водночас, існувала принципова різниця між цими групами. В'язнями були особи, які вчили злочин, а вороги народу здебільшого було абстрактними ворогами, які заважали функціонуванню СРСР.

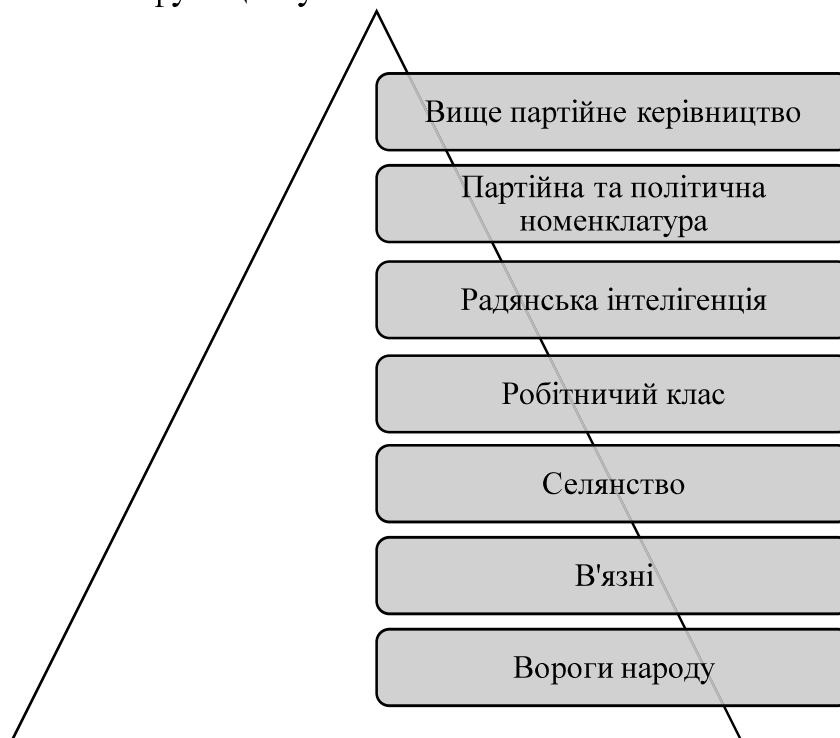

Рис. 1. Соціальна стратифікація населення Радянського Союзу
Джерело: складено автором.

Існування ідеї «абстрактного ворога» є невід’ємним у формуванні соціальної групи ворога. Фактично партійна еліта, спецслужби та представники влади не персоніфікують особу, не визначають її приналежність до якоїсь соціальної групи (окрім – куркулів), а залишають ці функції ідентифікації та побудови образу народу. За таких умов ворог народу стає абстрактним негативним персонажем соціально-політичного дискурсу та уможлиблює підтягнення будь-якої особи до шаблону «ворог народу».

Висновки. Концепт «ворог народу» є ідеологічним засобом радянської влади, яка реалізовувала його задля чіткої структуризації суспільства на прихильників та противників режиму. Саме тому ворог народу, як образ, стає невід’ємним елементом тоталітарного режиму з універсальними не персоніфікованими характеристиками, які вигідно застосовувати до противників системи.

Головна проблема функціонування концепту «ворог народу» в соціальній площині полягала виключно в невіддільному співіснуванні теорії класової боротьби та комуністичного соціального забезпечення, які ґрунтувалися на підтримці та допомозі відданих радянській владі. Саме тому представники інтелігенції та лідери думок дуже часто ставали ворогами народу, оскільки не були прихильниками ідей комунізму або дій більшовицької влади. Окрім ворогів народу піддавалися суспільному осуду та спеціальному пригніченню з боку держави і члени їх сімей. Фактично вороги народу були найнижчою соціальною групою, з високим рівнем освіченості та соціального потенціалу, в Радянському Союзі, оскільки були особами, які заважали розвитку ідей соціалізму.

Література:

1. Гриневич В. Неприборкане різногосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ-Дніпропетровськ, 2012. 508 с.
2. Кондратенко Н. Вербалізація концепту ВОРОГ в українському політичному дискурсі. Філологічні студії: Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. 2017. № 16. С. 358–366. DOI: <https://doi.org/10.31812/filstd.v16i0.124>
3. Коць Т. Ціннісні орієнтири доби тоталітаризму в мові періодичних видань 30–50-х років ХХ ст. *Культура слова*. 2015. Вип. 82. С. 93–102.
4. Лукашевич М., Мигович І. Теорія і методи соціальної роботи : навч. посіб. 2-ге вид., доп. і випр. Київ : МАУП, 2003. 168 с.
5. Рафальська Т. «Великий» терор 1937–1938 років: від ідеології до реалізації. Наукові записки. Історичні науки. Кіровоград. 2008. №11. С. 106–110.
6. Романець Н. Репресивна політика радянської влади в українському селі (1925–1939). Кривий Ріг, 2014. 456 с.
7. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным. Київ, 2015. 584 с.
8. Стародубець Г. Ідеологема «ворог народу» на сторінках радянських пресових видань Волині в період утвердження Сталінського тоталітаризму. *Літопис Волині*. 2023. № 29. С. 89–95.
9. Тронько П. Дослідження «великого терору» у науково-документальній серії книг «Реабілітовані історією». Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2011. 37. С. 3–17.

References:

1. Hrynevych V. (2012). *Nepryborkane riznoholossia: Druha svitova viina i suspilno-politychni nastroi v Ukraini, 1939 – cherven 1941 rr.* [The unbridled dissent: The Second World War and Socio-Political Attitudes in Ukraine, 1939 - June 1941]. Kyiv-Dnipropetrovsk. 508 s.
2. Kondratenko N. (2017). Verbalizatsiia kontseptu VOROH v ukrainskomu politychnomu dyskursi [Verbalisation of the concept of ENEMY in Ukrainian political discourse]. *Filolohichni studii: Naukovyi visnyk Kryvorizkoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu*. 2017. № 16. S. 358–366. DOI: <https://doi.org/10.31812/filstd.v16i0.124>
3. Kots T. (2015). Tsinnisni oriientyry doby totalitaryzmu v movi periodychnykh vydan 30–50-kh rokiv XX st. [Value Orientations of the Totalitarian Era in the Language of Periodicals of the 30s-50s of the Twentieth Century]. *Kultura slova*. 2015. Vyp. 82. S. 93–102.
4. Lukashevych M., Myhovych I. (2003). *Teoriia i metody sotsialnoi roboty* [Theory and methods of social work] : navch. posib. 2-he vyd., dop. i vypr. Kyiv : MAUP, 2003. 168 s.
5. Rafalska T. (2008). «Velykyi» teror 1937–1938 rokiv: vid ideolohii do realizatsii [The «Great» Terror of 1937-1938: from ideology to implementation]. *Naukovi zapysky. Istorychni nauky*. Kirovohrad. №11. S. 106–110.
6. Romanets N. (2014). Represyvna polityka radianskoi vlady v ukrainskomu seli (1925–1939) [The repressive policy of the Soviet government in the Ukrainian village (1925-1939)]. *Kryvyi Rih*. 456 s.
7. Snaider T. (2015). *Krovavye zemly: Evropa mezhdru Hytlerom y Stalynym* [Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin]. Kyiv. 584 s.
8. Starodubets H. (2023). Ideolohema «voroh narodu» na storinkakh radianskykh presovykh vydan Volyni v period utverdzhennia Stalinskoho totalitaryzmu [The ideologeme «enemy of the people» on the pages of the Soviet press in Volyn during the period of Stalin's totalitarianism]. *Litopys Volyni*. № 29. S. 89–95.
9. Tronko P. (2011). Doslidzhennia «velykoho teroru» u naukovo-dokumental'nii serii knih «Reabilitovani istoriieiu» [The study of the «great terror» in the scientific and documentary book series «Rehabilitated by History»]. *Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty*. №37. S. 3–17.